

Л.Л. Залізняк

ПАЛЕОЛІТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Пропонується періодизація культурних явищ палеоліту Центральної України (Кіровоградщини, Черкащини та прилеглих до них регіонів).

Ключові слова: Центральна Україна, палеоліт, мустье, селет, оріньяк, гравет, епігравет, стратиграфія, крем'яний інвентар.

Більшість палеолітичних стоянок Східної Європи виявлено на території України. Однак на карті вони розміщені нерівномірно та концентруються в периферійних регіонах країни — у Прикарпатті, на Волині, Новгород-Сіверщині, на Донбасі, в горах Криму. Водночас в центральних областях України (Черкаській, Кіровоградській, Полтавській) донедавна були відомі лише поодинокі стоянки палеоліту. Така географія палеолітичних пам'яток на території України пояснюється відсутністю родовищ кременю в центрі та численними відслоненнями крем'яних конкрецій по Дністру, на Волині, Середній Десні, по Сіверському Дінцю та Гірському Криму. Біла пляма у центрі палеолітичної карти України стала на заваді підготовки узагальнюючих праць з палеоліту. Як наслідок — маємо численні локальні періодизації палеоліту Подністров'я, Надчорномор'я, Надзав'я, Донбасу, Криму, Подесення і лише поодинокі спроби синтезу локальних напрацювань для загальної культурно-хронологічної періодизації палеоліту України.

Протягом останніх років відкрито та досліджено нове скупчення різноманітних палеолітичних стоянок в басейні р. Велика Вись західніше м. Новомиргород на Кіровоградщині. Відкриття пов'язано з ім'ям краєзнавця з Новомиргорода Петра Івановича Озерова. Починаючи з 1983 р., у пошуках археологічних пам'яток він методично обстежував околиці міста і відкрив значну кількість палеолітичних місцезнаходжень. Користуючись спеціальною літературою П.І. Озеров самотужки ідентифікував і визначив палеолітичний вік зібраних

крем'яних артефактів. Свої знахідки краєзнавець показав співробітниці Інституту археології АН УРСР О.В. Цвек, яка відвідала відкриті П.І. Озеровим пам'ятки у 1987—1989 рр. (Цвек, Озеров 1987—1989).

Численні колекції підйомного матеріалу з палеолітичних місцезнаходжень Новомиргородщини були передані на зберігання в Археологічний музей НАН України Л.В. Кулаковській. Дослідниця відвідала стоянки, навіть шурфувала їх, але стаціонарних розкопок не провадила (Кулаковская 1997). Між 2004—2008 рр. розвідувальні роботи у басейні р. Велика Вись спорадично провадили спільні експедиції Інституту археології НАН України (В.М. Степанчук) і Київського національного університету ім. Т. Шевченка (С.М. Рижов) за участю Черкаського педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (М.П. Сиволап) та Інституту географії НАНУ (Ж.М. Матвіїшина, С.П. Кармазиненко). Результатам цих розвідувальних робіт присвячені численні публікації (Степанчук 2000, 2006; Степанчук та ін. 2006; 2009; 2009а; 2013).

Планомірні розкопки відкритого П.І. Озеровим куща палеолітичних пам'яток в районі Новомиргорода з 2006 р. здійснює впродовж останніх дев'яти років Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з Л.Л. Залізняком. Головною робочою силою експедиції були студенти-історики НаУКМА, які проходили археологічну практику в складі експедиції. Крім викладачів (В.О. Шумова, Н.Д. Довженко, О.С. Федорченко) та аспірантів (О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко) університету, активну участь у роботі експедиції брали фахівці-палеолітознавці відділу археології кам'яного віку Інсти-

туту археології НАНУ: Ю.В. Кухарчук, М.Т. Товкайло, В.О. Манько, Д.О. Ветров та аспіранти М.М. Беленко й І.М. Хоптинєць, які керували розкопками окремих стоянок. До робіт експедиції в окремі роки долучалися співробітники Чорнобильської археологічної експедиції С.В. Переверзєв та А.А. Сорокун. Незмінними учасниками експедиції протягом останніх дев'яти років були першовідкривач палеолітичних стоянок Новомиргородщини П.І. Озеров, студент-історик Київського національного університету ім. Т. Шевченка із Златополя С.С. Федоров, співробітник археологічної інспекції з Кіровограда В.О. Собчук. Геологічні дослідження розкопаних експедицією стоянок здійснювала відомий палеогеограф з Інституту географії НАНУ Ж.М. Матвіїшина разом з О.Г. Пархоменком і С.П. Дорошкевичем (Матвіїшина, Дорошкевич 2011). Протягом кількох років у роботах експедиції брали активну участь студенти-історики з Кіровограда, чому сприяла завкафедри історії України і проректор Кіровоградського педагогічного університету І.А. Козир.

Дослідження показали, що нове потужне скупчення палеолітичних стоянок прив'язане до маловідомого археологам невеликого родовища кременю в ярах поблизу с. Коробчине, що на захід від Новомиргорода. Особливо плідними були багаторічні масштабні розкопки на палеолітичних пам'ятках Андріївка 4, Коробчине-Курган, Вись, Троянове 4А та 4В, Озерове. Добуті матеріали проливають світло на маловідомі культурно-історичні процеси в Центральній Україні за доби палеоліту. Зроблені перші узагальнення результатів досліджень Новомиргородського куща палеолітичних стоянок (Залізник та ін. 2007; Залізник, Беленко, Озеров 2008; Залізник, Беленко 2009; Залізник, Нездолій 2011; Залізник, Кухарчук, Шевченко 2014), а також видано колективну монографію (Залізник та ін. 2013).

Природна ситуація

Велика Вись тече зі сходу на захід уздовж кордону між Кіровоградщиною та Черкащиною. До середини XVIII ст. річка слугувала кордоном між Річчю Посполитою та землями Війська Запорізького. Після поділів Польщі прикордонний статус річки трансформувався в адміністративний кордон між Київською та Херсонською губерніями, а в радянські часи — між Кіровоградською та Черкаською областями. Її довжина 166 км за ширини річища близь-

ко 20 м. Попри маловодність річка тече розлогою прадавньою долиною, ширина якої місцями сягає кількох кілометрів за глибини долини до 40 м. На її схилах простежуються 2—3 терасові рівні, вкриті потужними лесовими відкладами часів льодовикової доби. Ширина порослої болотяною рослинністю заплави від 100 м до 1,5 км. Нижче по течії від м. Новомиргород до с. Лікарєве заплава річки має ширину понад 1,0 км. Вона суцільно вкрита заростями очерету, осоки, верболосу та інших болотяних рослин, що охороняються державою як Виський заказник болотяної флори.

У районі заказника борти долини прорізані розлогими степовими балками (Троянове, Бірзова, Холодний Яр), по дну яких у бік річки течуть струмки. Численні унікальні стоянки палеоліту розміщені на схилах і мисах річкової долини та балок, що впадають до неї безпосередньо над згаданим заказником. Тож пропозиція екологів розширити заказник за рахунок надзаплавних річкових терас, які його оточують, виправдана з археологічного боку. Адже виявлені на схилах долини цінні для науки археологічні пам'ятки потребують захисту держави від господарської діяльності, що загрожує їм руйнацією.

Нижче Виського заказника, в с. Коробчине, заплава різко звужується до ширини майже 100 м. Це пояснюється виходами на поверхню гранітів Українського кристалічного щита, через які річка прорізала вузький каньйон. У ярах цього села виходять на поверхню крейдиані відклади моря мезозойського періоду, що містять значну кількість конкрецій кременю. Більшість із них мають вигляд пористих жовен жовтого кольору, що малопридатні для обробки. Однак трапляються й конкреції щільного темно-сірого кременю, який був чудовою сировиною для виробництва знарядь праці. Поклади крем'яної сировини, розвинена гідрографічна система, розчленований різномірний рельєф з багатими мінеральними та біологічними ресурсами долини р. Велика Вись з її численними допливами здавна приваблювали первісних мисливців на річкові схили поблизу сіл Троянове, Андріївка, Коробчине, Лікарєве.

Яскраві матеріали зі стоянок з околиць Новомиргорода (Андріївка 4, Коробчине-Курган, Вись, Троянове 4, Троянове 4В, Озерове) дають підстави говорити про розвиток у палеоліті Центральної України різних культурних явищ — зубчастого муст'є, пам'яток типу Коробчине, селету, гравету центральноєвропей-

ського типу. Судячи з матеріалів раніше досліджених пам'яток з сусідніх територій, можна говорити про мешкання в регіоні також носіїв оріньякських (Ворона III), епіоріньякських (Гордашівка) та епігравецьких (Володимирівка, Анетівка II) традицій обробки кременю. Переважна більшість з них датується верхнім палеолітом.

Верхній палеоліт у прильодовиковій Європі — це епоха *Homo sapiens*, що розпочалася 40 тис. р. тому з приходом на континент з півдня перших представників сучасного різновиду людських істот і скінчилася 10 тис. р. тому із закінченням льодовикової доби. Подамо коротку характеристику згаданих культурно-історичних явищ палеоліту Центральної України (рис. 1).

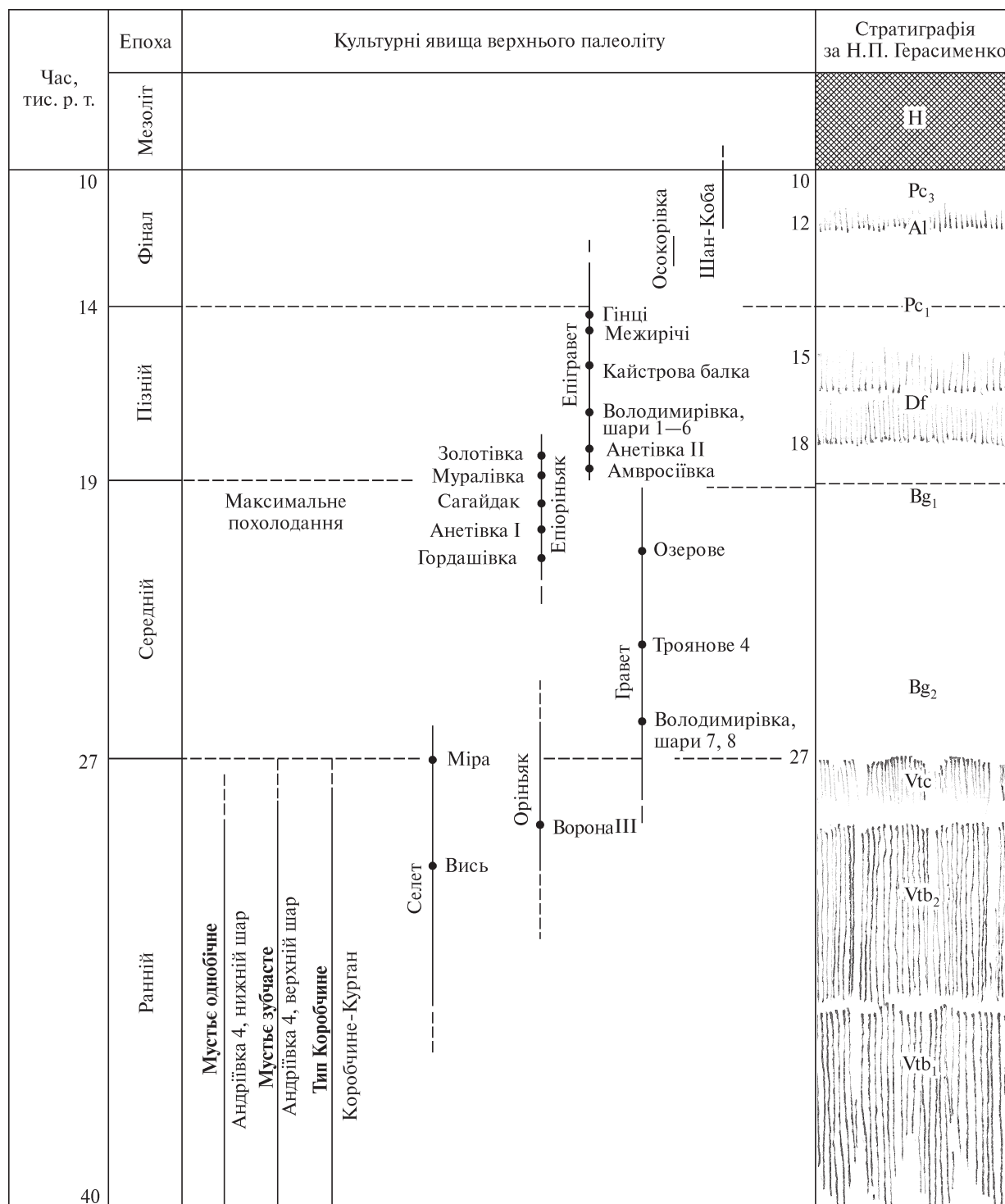

Рис. 1. Періодизація культурних явищ верхнього палеоліту Центральної України

Мустьє типове однобічне

Андріївка 4 — найбільше досліджена та інформативна стоянка середнього палеоліту регіону (Залізник та ін. 2013; Залізник, Кухарчук, Шевченко 2014). У потужних лесових відкладах виявлено два культурні шари з крем'яним інвентарем мустьєрського типу. Нижній горизонт залягав на глибині 3,6—4,0 м, в основі удайських лесів, над верхнім краєм прилукського похованого ґрунту. Шар містив близько 3 тис. непатинованих кременів темно-сірого кольору, зокрема однобічні гостроконечники (рис. 2, 1—3), скребла-ножі (рис. 2, 4), зубчасті вироби (рис. 2, 5), дископодібні (рис. 2, 6) і протопризматичні нуклеуси, уламки кісток тварин (епіфіз стегна мамонта, кістки коня та бізона), ікло печерного лева. Найвність однобічних гостроконечників та скребел дає підстави попередньо віднести матеріал нижнього шару до кола індустрій мустьє типового однобічного (рис. 1).

Судячи з геологічних даних, нижній шар пов'язаний із заповненням ярка, який вривався в удайський лес з нижнього рівня витачівського ґрунту та геологічно датується часом близько 50 тис. р. тому. Нижній горизонт Андріївки 4 — це найдавніша з нині відомих стратифікованих пам'яток палеоліту Кіровоградщини.

Зубчасте мустьє

Верхній шар стоянки Андріївка 4 залягав на глибині 1,0—1,3 м, у витачівському похованому ґрунті, і містив понад 8 тис. вкритих глибокою молочно-білою патиною кременів зі значною кількістю знарядь із зубчастою ретушшю (Залізник та ін. 2013; Залізник, Кухарчук, Шевченко 2014). Вміст зубчастих і виімчастих знарядь у верхньому шарі пам'ятки найвищий серед стоянок на території України. В колекції представлені нуклеуси підпаралельного зняття (протопризматичні) та дископодібні ядрища за відсутності слідів застосування левалуазьких технологій. Крім численних і різноманітних зубчастих і виімчастих знарядь, знайдено атипові скребла, своєрідні подвійні скобелі з шипом, поодинокі уламки біфасів, нечисленні вироби верхньопалеолітичних типів — різці, скребачки.

Крем'яна індустрія верхнього шару Андріївки 4 чітко відповідає характеристикам фації зубчастого мустьє, які вперше сформулював у 1950-і рр. Франсуа Борд: відщепова нелевалуазька технологія розщеплення кременю, нечис-

ленність скребел, біфасів і ножів з обушком за значного переважання в інструментарії зубчастих і виімчастих знарядь (Bordes 1961; 1961a). Знаряддя з зубчастим робочим краєм, на думку В.М. Даниленка (Даниленко 1946, с. 77), слід назвати «зубчастими ножами», оскільки вони виконували «розтинально-різальну функцію». Синонімічний термін «пилки» запропонував для позначення цих виробів В.М. Гладилін (Гладилін 1976, с. 77).

Зубчасті знаряддя, як правило, супроводжуються в комплексах виімчастими формами, які використовувалися як скобелі по дереву та кістці. Зв'язок цих типів знарядь такий помітний, що нерідко ці індустрії називають зубчато-виімчастим мустьє. Часто на одному відщепі маємо зубчастий край поряд з виімкою, сформованою крутою ретушшю. Очевидно, комбінація знарядь з різними функціями (скобель і пилка) на одній заготовці пояснюється виробничою необхідністю. Після обробки ратища та загострення вістря списа чи кістяного стрижня виімчастим знаряддям стрижень відрізали в потрібному місці його пилкоподібним краєм (Кухарчук 2013).

Пам'ятки зубчато-виімчастого мустьє особливо поширилися в середньому палеоліті Близького Сходу та Європи. Очевидно, носіями традицій зубчастого мустьє були палеоантропи (неандертальці). Залягання верхнього шару стоянки Андріївка 4 у верхній частині витачівського похованого ґрунту дає підстави датувати цю яскраву й самобутню пам'ятку приблизно 40—30 тис. р. тому й говорити про доживання зубчастого мустьє на теренах України до ранньої пори верхнього палеоліту.

Пам'ятки типу Коробчине

Крем'яні вироби стоянки Коробчине-Курган залягали у витачівському похованому ґрунті, що дає підстави датувати його фіналом середнього — початком верхнього палеоліту (Залізник, Нездолій 2011; Залізник та ін. 2013). Комплекс артефактів, що нараховує понад 13 тис. кременів, органічно поєднує типово мустьєрські вироби (деякі типи нуклеусів і характерні сколи з них, численні скребла з властивою мустьє ретушшю) з верхньопалеолітичними — скребачки кінцеві (рис. 3, 4) та високої форми оріньякоїдні (рис. 3, 8, 9), поодинокі різці (рис. 3, 3), перфоратори, білатеральні різці-струги (рис. 3, 6). Частина виробів однаково характерна що для пізнього мустьє, що для початку верхнього палеоліту (наприклад, біполярні сплющені

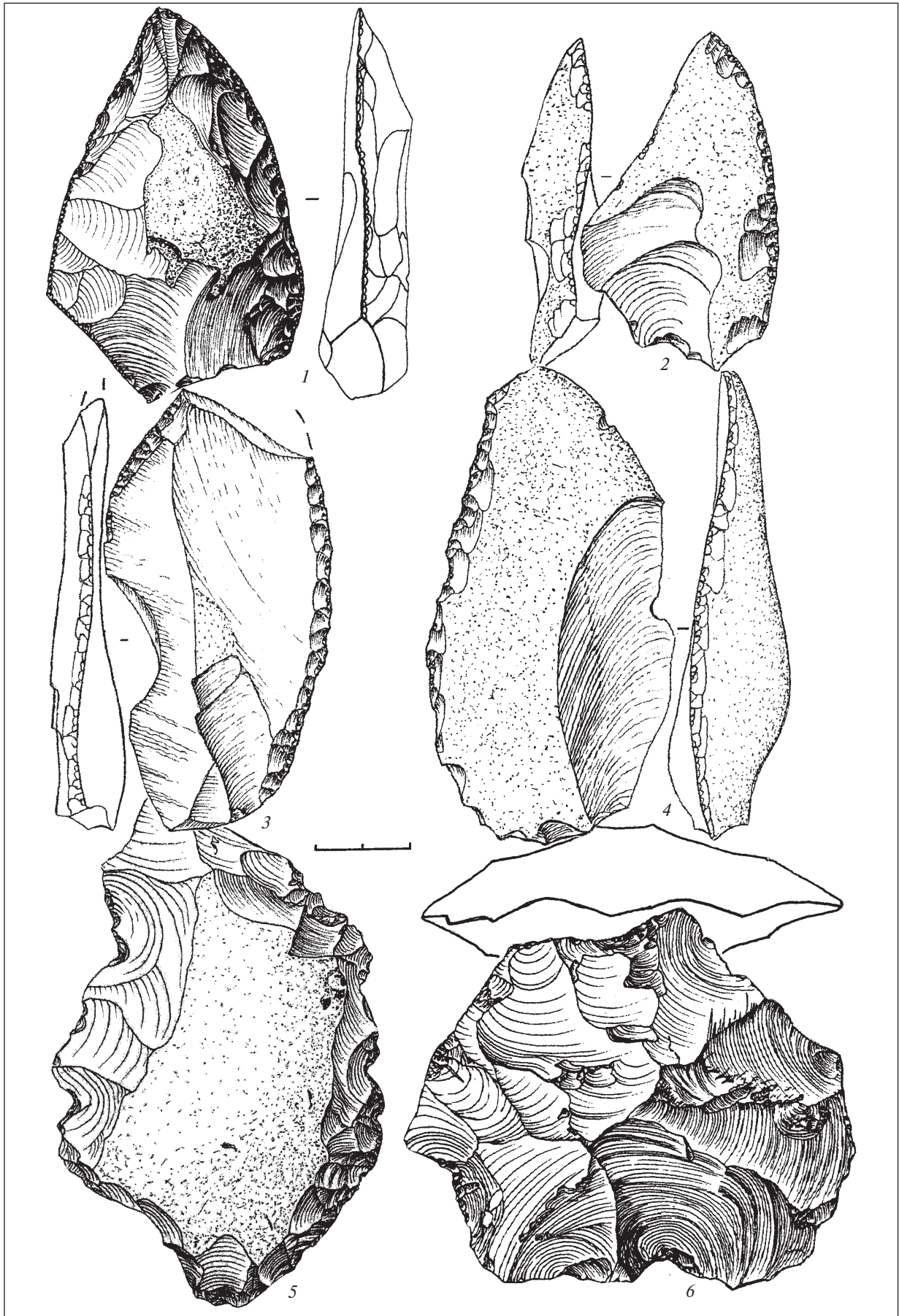

Рис. 2. Однобічне мустє. Андріївка 4, нижній шар, крем'яний інвентар

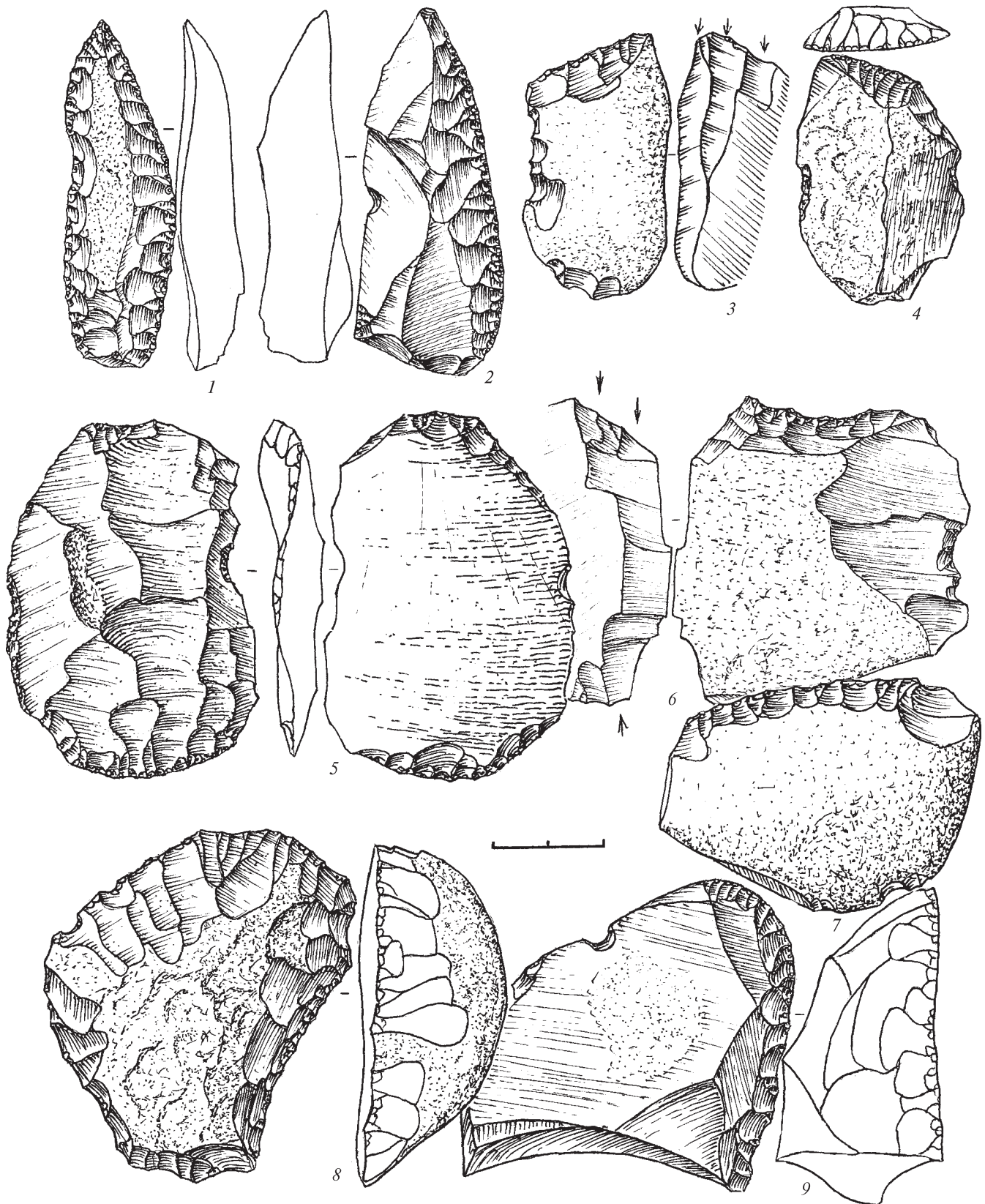

Рис. 3. Пам'ятки типу Коробчине. Коробчине-Курган, крем'яний інвентар

нуклеуси для сколювання в паралельному напрямі пластинчастих сколів, помітна роль пластинчастих заготовок). Своєрідності комплексу надають фронтальні сколи з нуклеусів підпара-

лельного зняття з підтескою кінців, так зв. *bi-truncated-faceted tools* (рис. 3, 5).

Крем'яний комплекс Коробчиного не має прямих аналогій серед палеолітичних стоянок

України. Але певні паралелі знаходимо в матеріалах деяких стоянок фінального мустьє та початкової пори верхнього палеоліту, техніка обробки кременю яких базується на підпаралельному сколюванні пластинчастих заготовок із плоских, переважно біполярних нуклеусів. Зокрема, така технологія властива пізнім пам'яткам кабазійської культурної традиції Гірського Криму. За окремими показниками до колекції Коробчиного близькі матеріали пізньомустьєрських стоянок білокузьминівського типу Донбасу — Білокузьминівка, Курдюмівка, а також Нижнього Дону — Шлях, нижні шари Бірючої Балки 2. Стоянки Коробчине, Кабазі, Білокузьминівка поєднують сколи з підтескою кінців.

Таким чином, маємо підстави говорити про новий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту. Пам'ятки типу Коробчине попередньо датуються кінцем середньовюрмського (витахівського) потепління пізнього плейстоцену. Вони відрізняються від пізніх кабазійських пам'яток Криму та стоянок типу Білокузьминівка Донбасу й Нижнього Дону серіями типових верхньопалеолітичних виробів — скребачок кінцевих та оріньякоїдних високого типу, різців, білатеральних стругів.

Коробчине-Курган, разом із пізньокабазійськими пам'ятками Гірського Криму, стоянками Білокузьминівка, Курдюмівка Донбасу та Шлях басейну Дону, становлять своєрідну групу пам'яток, що розвивалися на півдні Східної Європи в перехідний час від мустьє до верхнього палеоліту. Їх поєднує пластинчаста технологія на основі біполярного плоскісного нуклеуса, відсутність біфасів, домінування скребел, дистальні вістря на пластинах, сколи з біполярних нуклеусів з підтескою кінців, окремі знаряддя верхньопалеолітичних типів (скребачки, різці). Такі особливості мають крем'яні комплекси деяких стоянок перехідного періоду Близького Сходу, що дає підстави говорити про близько-східні генетичні зв'язки людності, яка лишилася на півдні Східної Європи стоянку Коробчине-Курган і їй подібні періоду фінального мустьє та ранньої пори верхнього палеоліту.

Селет

Культурний шар стоянки селетського технокомплексу Вись, досліджений на площі 280 м², пов'язаний з верхніми горизонтами витахівського похованого ґрунту (Залізняк, Беленко, Озеров 2008; Залізняк, Беленко 2009; Залізняк та ін. 2013). За геологічними даними та типоло-

гічними паралелями, пам'ятка датується часом близько 30 тис. р. тому. Колекції інвентарю, що нараховує близько 13 тис. кременів, прикметні особливості, характерні для селетських пам'яток Центрально-Східної Європи: сплюснені нуклеуси підпаралельного зняття, відщепова техніка первинної обробки, кінцеві скребачки на пластинах і відщепах (рис. 4, 9—11), нерозвинена техніка різцевого сколу, зубчасті знаряддя. Є також виразна серія різноманітних високих скребачок оріньякських типів — високі нуклеоподібні скребачки типу карене, рабо, високі скребачки з «носиком» (рис. 4, 14—16). Культуровизначальними виробами є великі й малі двобічно оброблені наконечники трикутної форми (рис. 4, 1—7), аналогічні наконечникам стрілецької культури басейну Дону. Знайдено два двобічно оброблені вістря листоподібної форми (рис. 4, 8).

Крем'яній колекції стоянки Вись прикметне характерне для пам'яток селетського технокомплексу Центральної Європи та незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними оріньякськими формами (скребачки високої форми). Особливо виразні паралелі комплексу Вись маємо в селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії (так зв. «молдовський Селет», за Я. Козловським), де двобічно оброблені листоподібні та трикутні вістря знайдені разом з оріньякоїдними скребачками високої форми. Водночас численні трикутні наконечники з двобічною обробкою стоянки Вись пов'язують її із східноєвропейським різновидом селету — стрілецькою культурою басейну Дону. Інакше кажучи, крем'яний комплекс стоянки Вись за типами виробів є чимось середнім між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрілецькими басейну Дону.

Матеріали стоянки Вись дають підстави висловити сумніви щодо генези стрілецької культури внаслідок прямої міграції носіїв мікокських традицій Гірського Криму на Дон. Розширення ареалу трикутних наконечників стрілецького типу далеко на захід від басейну Дону на Правобережну Україну та Молдову свідчить, що стрілецька культура територіально не була суто тамтешнім явищем, а її формування на Дону не доведено.

Оріньяк

Оріньякська культурна традиція (технокомплекс) виділена ще в ХІХ ст. за матеріалами печери Оріньяк у Франції. Оріньякські пам'ятки відомі по всій Європі від Піренеїв на заході до

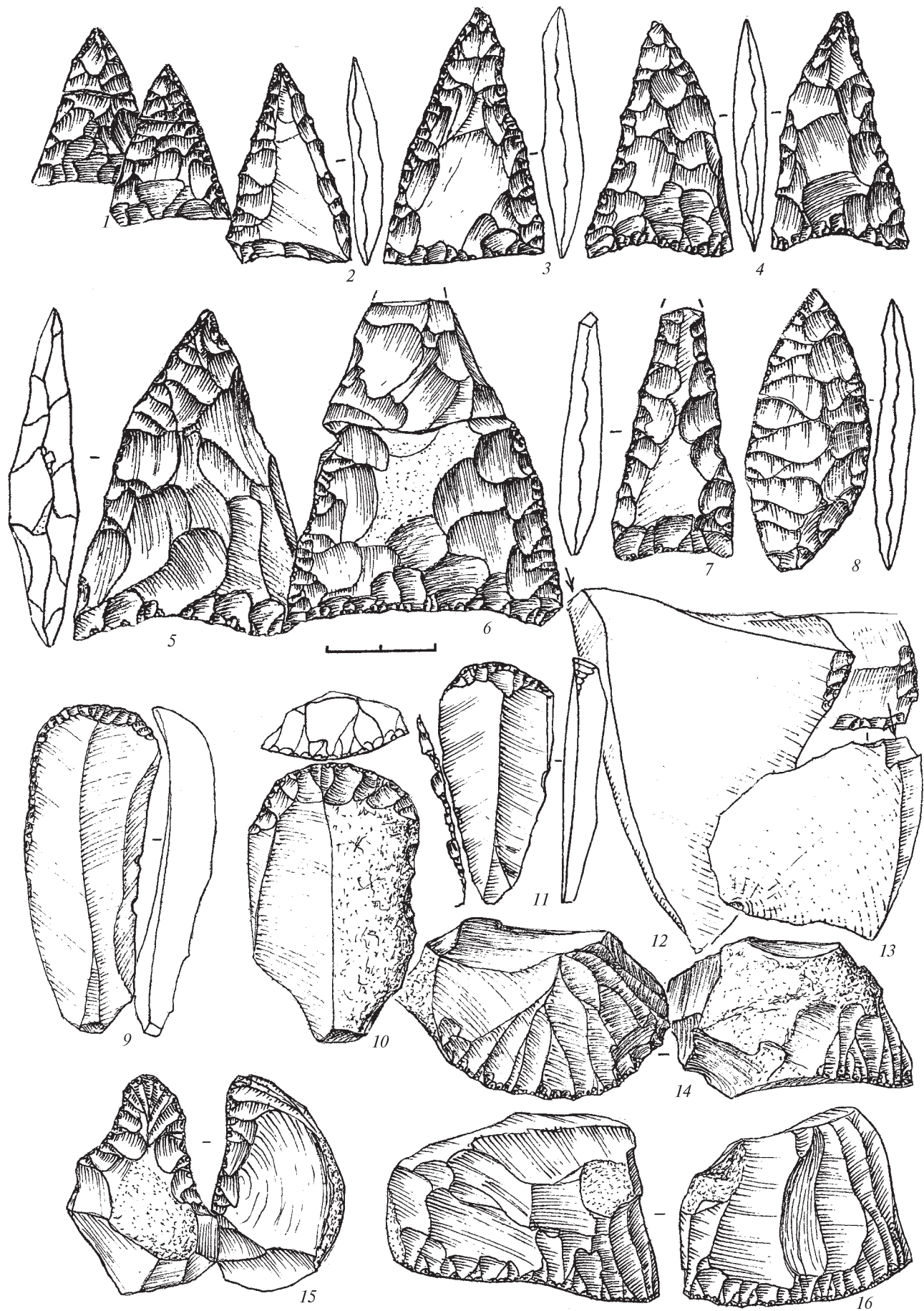

Рис. 4. Селетський технокомплекс. Вись, крем'яний інвентар

басейну Дону на сході, а також на Близькому Сході та навіть на Алтаї. Їх пов'язують з розселенням ранніх *Homo sapiens* і датують від 40 до 27 тис. р. тому.

Оріньякським крем'яним комплексам прикметні характерні мікровкладні типу кремдюфур у вигляді лусочок з дрібною ретушшю по краю, нуклеоподібні скребачки високої форми (карене, рабо, з носиком), багатофасеткові різці, великі пластини з виїмками. Подібні вироби характерні колекції зі стоянки Ворона III, дослідженої у Надпорожжі (Нужний 1994). Культурний шар пам'ятки пов'язаний з верхньою частиною витачівського похованого ґрунту, що дає підстави датувати її близько 30 тис. р. тому.

Епіоріньяк

Епіоріньяк, або оріньяк V, за термінологією французьких археологів, поширений в середній та південній смузі Європи та датується 22—19 тис. р. тому. Він відомий і в Центральній Україні — стоянки Гордашівка на Черкащині (Гладких, Рижов, Суховий 2010) та Анетівка I на Південному Бузі (Станко, Петрунь 1994). Між власне оріньяком та епіоріньяком є хронологічна перерва тривалістю приблизно 5 тис. років, коли стоянки оріньякської традиції невідомі. Попри хронологічну відірваність від класичного оріньяка епіоріньякський крем'яний інвентар подібний до оріньякського за наявністю численних високих нуклеоподібних скребачок, мікропластин дюфур і багатьох фасеткових різців.

Висловлено припущення, що близько 19 тис. р. тому носії епіоріньякських традицій брали участь разом з граветським населенням у формуванні епіграветських пам'яток пізньої пори верхнього палеоліту півдня України (Залізняк 2005, с. 36). Про це свідчить наявність оріньякських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок і багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Анетівка II, Амвросіївка, Велика Аккаржа).

Гравет

У межах граветської стоянки Троянове 4 розкопано два скупчення однотипних матеріалів — Троянове 4А та 4В (Залізняк та ін. 2007; 2013). Вироби з кременю залягали у верхній частині бузького лесу, що відкладався в умовах холодного та сухого прильодовикового клімату впродовж 27—19 тис. р. тому. Пам'ятка, віро-

гідно, датується другою половиною цього періоду.

Крем'яний інвентар великий, пластинчастий, патинований. Домінують одно- та двоплощинні призматичні ядрища (рис. 5, 18, 19). Серед заготовок знярядь переважають великі широкі пластини з плоским відбивним горбком і характерною «губою» над ним, що свідчить про сколювання за допомогою «м'якого» (кістяного чи рогового) відбійника. Знайдені численні різноманітні різці (рис. 5, 12—16, 21) і скребачки на кінцях великих пластин (рис. 5, 10, 11, 17), уламки мікровкладнів з притупленим краєм граветських типів (рис. 5, 1—9), численні пластини з нерегулярною ретушшю по краях (рис. 5, 20) і скребла на великих відщепках. Колекції прикметні особливості граветської традиції обробки кременю.

Типологічно матеріали мають найближчі аналогії в крем'яному комплексі стоянки Озерове, розміщеної за 4 км, та в нижніх шарах 7 та 8 Володимирівки, що за 80 км на захід на р. Синюха. Прямими аналогіями зазначеним стоянкам є численні пам'ятки центральноєвропейського гравету Середнього та Верхнього Подністер'я — стоянки Молодове V (шари 10—7), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I та ін. Граветські пам'ятки басейну р. Велика Вись постали внаслідок просування граветського населення із Подністер'я на схід.

Окрім виявлених за матеріалами стоянок долини р. Велика Вись чотирьох культурних явищ верхнього палеоліту, в Центральній Україні є ще три — оріньяк, епіоріньяк та епігравет. Вони стали відомі після розкопок стоянок Ворона III у Надпоріжжі, Гордашівка на Черкащині, Анетівка I і II на р. Південний Буг, Володимирівка (верхні шари) на р. Синюха.

Епігравет

Епігравет — загальноєвропейська культурна традиція, що поширилася наприкінці пізнього палеоліту на величезних просторах Європи від Піренеїв на заході до Дону на сході. Це культурне явище, що в Західній та Центральній Європі відоме під назвою мадлен, на Апеннінському півострові — епігравет, в Україні — епігравет або мікрогравет, датується 19—12 тис. р. тому. Цей період по праву можна вважати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм домінували на півдні Європи та в її середній сму-

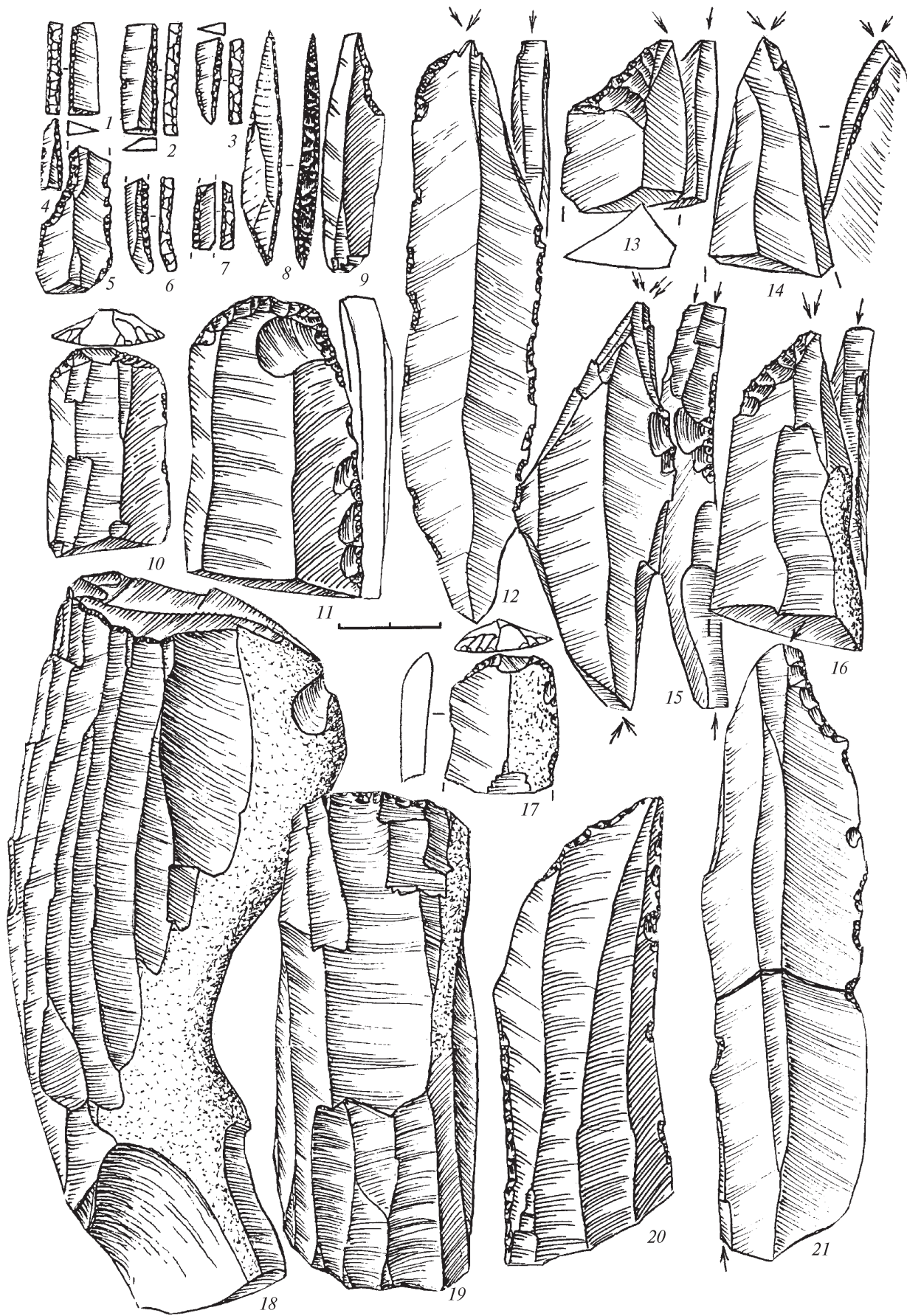

Рис. 5. Гравет. Троянове 4А, крем'яний інвентар

зі. Мікрогравет (епігравет) був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася впродовж пізньої пори верхнього палеоліту на території України.

Крем'яні вироби епіграветських стоянок схожі на граветські, але зазвичай менші. Епігравету прикметні вкладні до наконечників списів з пазом у вигляді крем'яних мікропластин і мікрівістер з притупленим краєм. Техніка обробки кременю типова для пізнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Характерною особливістю витворів мистецтва епіграветських пам'яток є схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво з території України (Мізин).

Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів і лісостепів: на півночі України — на мамонтів і північних оленів, у південних степах — на бізонів і коней. Носіями епіграветських традицій обробки кременю були і мисливці на мамонтів півночі України (Кирилівська стоянка, Мізин, Межирічі, Добраничівка, Гінці), і мисливці степової смуги на бізонів Надчорномор'я та Надазов'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II).

У Центральній Україні епіграветські стоянки досліджені в басейні Середнього Бугу (верхні шари Володимирівки, Анетівка II), у Надпоріжжі (Кайстрова балка VI) і на Росі (Межирічі).

Висновки

Багаторічними дослідженнями в басейні р. Велика Вись Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії заповнена біла пляма на палеолітичній карті в центрі України. Добуті матеріали уможливають важливі висновки про розвиток лісостепового Правобережжя в епоху палеоліту (рис. 1).

Зокрема, відкрита й досліджена найдавніша стратифікована пам'ятка Центральної України — стоянка Андріївка 4, нижній шар якої датується часом близько 50 тис. р. тому (рис. 2). Відкрито новий для України тип селетських пам'яток з трикутними двобічно обробленими наконечниками стрілецького типу (рис. 4), представлений розкопаною на значній площі стоянкою Вись. Своєрідна колекція крем'яних виробів зі стоянки Коробчине-Курган дала підстави виділити окремий тип пам'яток епохи муст'є (рис. 3), що побутував до ранньої пори верхнього палеоліту. Відкрито також низку раніше невідомих у Центральній Україні

виразних пам'яток граветської культурної традиції (рис. 5), що фіксують проникнення носіїв центральноєвропейського гравету із басейну Дністра далеко на схід — майже до Середнього Дніпра.

Спираючись на здобуті та враховуючи раніше відомі матеріали, подамо короткий нарис культурно-історичних процесів, що розвивалися за палеоліту в Центральній Україні (рис. 1).

Найдавніші сліди мешкання первісної людини в регіоні виявлені поблизу сіл Андріївка, Маслове, Нечаєве та Бирзулове в геологічних шарах, що датуються 400—300 тис. р. тому (Степанчук та ін. 2013). А постійна присутність людських істот (очевидно, неандертальців) у басейні р. Велика Вись фіксується принаймні від 130 тис. р. тому.

Особливо строкатою була культурно-історична ситуація в часи середньовюрмського потепління, коли формувалися витачівські бурі ґрунти (55—27 тис. р. тому). Саме витачівське потепління відкрило шлях на північ теплолюбним *Homo sapiens* і врешті-решт призвело до заселення ними Європи близько 40 тис. р. тому. Переселенці з півдня зустрілися в прильодовиковій Європі з аборигенами-неандертальцями та мешкали поряд з ними протягом усієї ранньої пори верхнього палеоліту (40—28 тис. р. тому) аж до вимирання палеоантропів близько 28 тис. р. тому.

Ранній порі верхнього палеоліту в Україні відповідає згаданий витачівський похований ґрунт, який, згідно із складними культурно-історичними процесами епохи, містить матеріальні рештки різних культурних традицій. Зокрема, досліджено виразні крем'яні комплекси, напевне, полишені в Європі палеоантропами (неандертальцями), які доживали тут свій вік. Мається на увазі муст'є класичне однічне нижнього шару Андріївки 4 (рис. 2), муст'є зубчасте верхнього шару Андріївки, своєрідна крем'яна індустрія стоянки Коробчине-Курган (рис. 4). У верхньому горизонті витачівського ґрунту залягали й рештки життєдіяльності перших в Європі *Homo sapiens*, або кроманьйонців. Маються на увазі оріньякський крем'яний комплекс стоянки Ворона III у Надпоріжжі. Оріньякська культурна традиція однозначно пов'язується переважною більшістю фахівців у галузі палеоліту з діяльністю в Європі ранніх сапієнсів.

Крім двох типів культурних традицій, одна з яких пов'язана з діяльністю неандертальців (муст'є класичне, муст'є зубчасте, тип Короб-

чине), а друга — кроманьйонців (оріньяк), на початку верхнього палеоліту в Центральній Україні простежується крем'яна індустрія, що становить синтез середньо- та верхньопалеолітичних технологій обробки кременю. Мається на увазі селетський технокомплекс, представлений в регіоні виразними матеріалами стоянок Вись під м. Новомиргород і Міра у Надпоріжжі. Ремінісценціями архаїчних технологій неандертальців у комплексах вважають мустьєрську техніку первинної обробки кременю, двобічну обтеску наконечників, окремі скребла мустьєрського вигляду. Проявами прогресивної верхньопалеолітичної техніки є поодинокі призматичні нуклеуси, високі скребачки оріньякських типів, кінцеві скребачки та різці.

Поки що не з'ясовано, хто був носієм селетської традиції обробки кременю — неандертальці чи люди сучасного типу. Адже вона поєднує в собі особливості технічних прийомів, притаманних виробничій практиці обох згаданих різновидів людських істот. Попри те, що домінує думка про походження селетської традиції від двобічного мустьє (мікоку) Європи, носіями якого, схоже, були пізні неандертальці, серед науковців немає повної впевненості, що саме останні (а не кроманьйонці) залишили селетські стоянки.

Наголосимо, що в Центральній Україні невідомі пам'ятки найпоширеніших у середньому палеоліті Європи технокомплексів — двобічного мустьє (мікок) і левалуа. Найвірогідніше, це пояснюється недостатнім вивченням палеоліту центральних областей України, тож з часом такі пам'ятки будуть виявлені.

З вимиранням неандертальців у Європі 28 тис. р. тому людина розумна стала єдиним тут господарем. Розпочалася середня фаза верхнього палеоліту (27—19 тис. р. тому), домінантною крем'яною індустрією якої був гравет. Ця типово верхньопалеолітична технологія, поширена в Європі від атлантичного узбережжя на заході до басейну Дону на сході, безперечно, полишена людьми сучасного типу (кроманьйонцями). Численні яскраві пам'ятки центральноєвропейського гравету давно відомі на Середньому та Верхньому Дністрі (Молодове 1 і 5, Кормань VI, Косоуци, Вороновиця 1, Галич, Межигірці 1 та ін.). Однак до недавнього часу східніше долини Дністра їх не було. Дослідження куша яскравих граветських стоянок під Новомиргородом свідчить про просування граветського населення з басейну Дністра на схід майже до Дніпра.

Прямим нащадком гравету середини верхнього палеоліту є епігравет, або мікрогравет, пізнього періоду верхнього палеоліту. Епігравет на території України розвивався в межах 19—12 тис. р. тому, тобто від кінця середнього верхнього палеоліту впродовж його пізньої фази до середини фінального палеоліту (рис. 1). До цієї культурної традиції належить більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються вказаним часом. У центральних областях України епігравет представлені стоянками Володимирівка (1—6 шари), Межирічі, Кайстрова балка VI, Анетівка 2.

Говорячи про генезу епігравету, слід пам'ятати, що його аналоги (мадлен Франції, Німеччини, Польщі, епігравет Італії) виводять з класичного гравету. Останній фактично був типологічним і хронологічним попередником свого молодшого та здрібнілого нащадка — мікрогравету. Наявність у ранніх епіграветських комплексах України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) окремих епіоріньякських елементів (мікровкладні дюфур, високі нуклеовидні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь у становленні епігравету епіоріньякського населення, яке залишило стоянки Гордашівка, Сагайдак I, Анетівка I, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, синхронні згаданим найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я, що датуються 21—18 тис. р. тому.

Таким чином, граветські традиції на території Центральної України розвивалися майже 20 тис. років: від 30 тис. (Молодове V, шар 9, 10) до заключних фаз верхнього палеоліту 12 тис. р. тому. Під час максимуму похолодання 20—19 тис. р. тому відбулася трансформація гравету в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяку, представленого в регіоні стоянкою Гордашівка на Черкащині. За фінального палеоліту на епіграветських традиціях постали культури Осокорівка та Шан-Коба степової України та Гірського Криму (Залізняк 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44), що побутували до початку мезолітичної доби.

Підводячи підсумок, відзначимо строкастість культурно-історичної картини в регіоні протягом ранньої пори верхнього палеоліту (40—27 тис. р. тому). Значною мірою це пояснюється співіснуванням у Центральній Україні двох різновидностей людських істот з власними культурними традиціями — неандертальців (однобічне мустьє, зубчасте мустьє, пам'ятки типу Коробчине) та кроманьйон-

ців (оріньяк). У селетських комплексах (Вись, Міра) простежується синтез архаїчних неандертальських технологій з новими верхньопалеолітичними (рис. 1).

Вимирання неандертальців у Європі близько 28 тис. р. тому знаменувало початок середньої пори верхнього палеоліту (27—19 тис. р. тому). Людина розумна стала єдиним господарем Європи, що зумовило уніфікацію технології обробки кременю та глобальне поширення на континенті стоянок граветської культурної традиції. Середній верхній палеоліт скінчився в період максимального похолодання 19 тис. років тому, коли граветські традиції трансформувалися в епіграветські за участю носіїв епіоріньякської індустрії. Якщо середню фазу верхнього палеоліту Європи називають добою гравету, то пізній період (19,0—13,5 тис. р. тому) — добою епігравету, що домінував у цей час в середній та південній смузі Європи від її атлантичного узбережжя до басейну Дону. Епігравет розвивався й на початку фінального палеоліту (13,5—10,0 тис. р. тому). Приблизно 12 тис. р. тому він трансформувався в такі поступіграветські явища як осокорівська та шан-кобинська фінальнопалеолітичні культури півдня України (рис. 1).

Маємо певні підстави прогнозувати можливість відкриття в центральних областях України стоянок двобічного муст'є (мікок), левалуа, оріньякських, епіграветських, а також осокорівської, а, можливо, й шан-кобинської культур. Адже ці культурні явища представлені на сусідніх з Кіровоградщиною та Черкащиною територіях.

На ходу культурно-історичних процесів у палеоліті України суттєво впливали природно-кліматичні зміни кінця льодовикової доби. Тож запропонована культурно-хронологічна періодизація палеоліту Центральної України корелюється з коливаннями клімату та стратиграфічною схемою верхнього плейстоцену регіону,

розробленою відомими українськими палеогеографами М.Ф. Векличем, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвішиною, П.Ф. Гожиком (див.: Герасименко 2004).

Порівняння археологічної періодизації зі згаданою стратиграфічною схемою (рис. 1) свідчить, що рання пора верхнього палеоліту відповідає другій половині витачівського потепління, що створило передумови для колонізації Європи людьми сучасного типу. Тож культурні шари стоянок початку верхнього палеоліту залягають у верхніх горизонтах похованих витачівських (vt) бурих ґрунтів. Різке похолодання 27 тис. р. тому знаменувало початок середнього періоду верхнього палеоліту, стимулювало вимирання неандертальців і призвело до відкладення потужних бузьких лесів (bg 1, 2). Холодний максимум 19 тис. р. тому відділяє середню фазу верхнього палеоліту від пізньої, еру гравету від доби епігравету в Європі. Протягом пізнього та фінального палеоліту на півдні та в середній смузі України відкладалися причорноморські леси (pc 1—3), розділені на три горизонти похованими дофіновським (df) і алередським (al) ґрунтами (Залізняк 2010).

Загалом культурні явища палеоліту Центральної України є органічними складовими, або локальними проявами, загальноєвропейських палеолітичних спільнот. Принаймні більшість з них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, палеоліт Кіровоградщини та Черкащини, як і всієї України, в культурно-історичному сенсі був невід'ємною східною частиною палеоліту Європи.

Розробка культурно-хронологічної періодизації палеоліту Центральної України стала можлива завдяки відкриттю та дослідженню численних унікальних стоянок у басейні р. Велика Вись на Новомиргородщині. Вони мають надзвичайне наукове значення, потребують подальшого дослідження та охорони від руйнації антропогенними та природними чинниками.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. дис. ... докт. геолог. наук. — К., 2004.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.

Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. Оріньякоїдна стоянка Гордашівка 1 на Черкащині // Кам'яна доба України. — 2010. — 13. — С. 95—112.

Даниленко В.Н. Позднепалеолитическое стойбище в ур. Круглик (Отчет о раскопках 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/6а.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 8).

Залізняк Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 4—13.

- Залізник Л.Л., Беленко М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 35—44.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись на Кіровоградщині та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. — К., 2008. — 11. — С. 59—74.
- Залізник Л.Л., Кухарчук Ю.В., Шевченко Т.О. Нова мустьєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 73—85.
- Залізник Л.Л., Нездолій О.І. Нова палеолітична стоянка Коробчине-Курган на Кіровоградщині // Кам'яна доба України. — К., 2011. — 14. — С. 43.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — К., 2007. — 10. — С. 102—125.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини. — К., 2013 (Кам'яна доба України. — 15).
- Кулаковская Л.В. Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины // Развитие культуры в каменном веке. Археологические изыскания. — 1997. — 43. — С. 53—55.
- Кухарчук Ю.В. До питання про критерії класифікації зубчастих і виїмчастих знарядь // Магістеріум. Археологічні студії. — 2013. — 53. — С. 9—12.
- Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П. Результати палеопедологічного дослідження пізньопалеолітичних пам'яток в басейні Великої Висі. — К., 2011 (Кам'яна доба України. — 14. — С. 63—73).
- Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед ориньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. — 1994. — 3. — С. 204—216.
- Степанчук В.Н. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // АДУ 1994—1996. — К., 2000. — С. 145—146.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Висі у 2004—2008 роках // Кам'яна доба України. — К., 2013. — 15. — С. 284—304.
- Степанчук В.Н., Рижов С.Н., Ветров Д.А., Сиволап М.П. Разведки палеолитических памятников на пограничье Черкасской и Кировоградской областей в октябре 2007 г. // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 331—334.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — К., 2009а. — 11. — С. 25—40.
- Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.І. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Вись в 2004 году // АДУ 2004—2005. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 34—39.
- Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАНУ.
- Bordes F. Mousterian Cultures in France // Sciences. — 1961. — 134.
- Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961a. — Т. 1, 2.

Надійшла 16.05.2014

Л.Л. Залізник

ПАЛЕОЛИТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Десять лет исследований ранее неизвестного скопления палеолитических стоянок в бассейне р. Большая Вись на Кировоградщине позволили разработать периодизацию культурных явлений палеолита центральных областей Украины и, прежде всего, Черкасской и Кировоградской. Особенно пестрой культурно-историческая картина была во время средневюрмского потепления (55—27 тыс. лет назад), создавшего условия для колонизации людьми современного типа Европейского континента. В это время в центральных областях Украины формировались бурые витачевские грунты. В них залежали культурные слои стоянок зубчатого мустье, мустье одностороннего (Андреевка 4, верхний и нижний слои), памятников типа Коробчино, селетского (Вись, Мира) и ориньякского (Ворона III) технокомплексов. Судя по данным геологии и типологическим параллелям, памятники датируются концом среднего — началом верхнего палеолита, когда в регионе обитали как автохтоны-неандертальцы, так и кроманьонцы.

Исследована группа граветских стоянок Трояново 4А и 4В, Озерово, ближайшие аналогии которым имеются в материалах граветских стоянок Поднестровья. Полученные материалы свидетельствуют о продвижении носителей граветских традиций — молодовской культуры из бассейна Днестра далеко на восток почти до Среднего Днепра. Судя по залеганию этих материалов в бугских лесах, граветские стоянки Кировоградщины функционировали во время максимального похолодания — в средний период верхнего палеолита (27—19 тыс. лет назад).

На позднем этапе верхнего палеолита (19—12 тыс. лет назад) на территории центральных областей Украины развивалась происходящая от гравета эпиграветская культурная традиция (Владимировка, слои 1—6, Межиричи,

Анетовка II). В фінальному палеоліті на основі епіграветських традицій сформувалися осокоровська і шан-кобинська культури юга України.

В цілому культурно-історичні явлення палеоліту Центральної України були локальними проявленнями загальноєвропейських палеолітичних єдинств. Більшість з них мають прямі паралелі на заході. Другими словами, палеоліт Кіровоградщини і Черкащини, як і всієї України, в культурно-історичному відношенні був органічною, неотъемлемою частиною палеоліту Європи.

L.L. Zaliznyak

CENTRAL UKRAINIAN PALAEOLITHIC

Ten years of research at the not known before Palaeolithic sites gathering in the Velyka Vys River basin in Kirovohrad region allowed the author to develop the division into periods of cultural phenomena in the Palaeolithic in central Ukrainian Oblasts, first of all in Cherkasy and Kirovohrad Oblasts. Cultural and historical picture was especially variegated in the Middle-Würm interglacial period (55—27 millennia BP) which created the conditions for colonization by the modern type people of the European continent. Brown Vytachiv soils were forming in the central Ukrainian Oblasts at this period. They contained cultural layers of denticulated and of one-sided Mousterian (Andriyivka 4, upper and lower layers), sites of Korobchyne type, of Szelet (Vys, Mira), and of Aurignac (Vorona III) technological assemblages. Judging from the geological data and from typological parallels, the sites are dated by the period from the end of the Middle Palaeolithic to the beginning of the Upper Palaeolithic when both the autochthonous Neanderthals and the Cro-Magnons inhabited the region.

Studied is a group of Gravettian sites, Troyanove 4A and 4B, and Ozerove, the closest analogies to which are there in the Gravettian materials from the sites in the Dnister River region. The materials obtained testify that the Gravettian traditions bearers of Molodove culture moved far eastward from the Dnister River basin almost to the Dnipro River middle region. According to the laying of these materials in the forests near the Buh River, the Gravettian sites of Kirovohrad region functioned during the highest glaciations, i.e. in the middle period of the Upper Palaeolithic (27—19 millennia BP).

At the late stage of the Upper Palaeolithic (19—12 millennia BP), epi-Gravettian cultural tradition (Volodymyrivka, layers 1—6, Mezhyrichi, Anetivka II) originating from Gravettian developed on the territory of the central Ukrainian Oblasts. Osokorivka and Shan-Koba cultures of the south of Ukraine created on the base of epi-Gravettian traditions in the Final Palaeolithic.

As a whole, cultural and historic phenomena of Palaeolithic period in Central Ukraine are local displays of general European Palaeolithic unities. Most of them find direct parallels in the West. In other words, Palaeolithic in Kirovohrad and Cherkasy regions, as well as in the whole Ukraine, is culturally and historically an organic and integral part of the Palaeolithic in Europe.

С.Д. Крижицький

ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ДИКАСТЕРІЯ (методичні підходи до реконструкції античного архітектурного об'єкта невстановленого об'ємно-планувального типу)

Детально проаналізовано рештки будівлі на Ольвійській агорі, інтерпретовано як дикастерій, і запропоновано можливі варіанти її графічної реконструкції.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, дикастерій, графічна реконструкція, методика.

Одним з найцікавіших і дуже складних для реконструкції архітектурних об'єктів Ольвійської агори є будівля дикастерія. Рештки цієї споруди біля північно-західного рогу агори були розкопані під керівництвом О.М. Карасьова

в 1960—1969 рр. (рис. 1, А). Розміщення цього об'єкта на агорі, поряд з великою стоею, та супровідний матеріал, а саме, 546! глиняних кружків (третина з яких мала наскрізний отвір у центрі), амфорні стінки із продряпаними чоловічими іменами, а також дві бронзові псефи — диски із стрижнем у центрі з штампом

© С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, 2014